

Kyrkoarkeologi i Uppland

EMELIE SUNDING & ANNA ÖLUND

Fig. 1. Teckning av Skäfsthammars kyrka av Jonas Rhezelius 1636. Ur Stenberg 1951.

Uppland är känt för sina många välbevarade medeltida kyrkor. I landskapet finns 210 socken- och församlingskyrkor byggda under perioden 1100–1960. Av dessa är 130 i sin kärna helt och hållet medeltida, vilket ur ett nationellt perspektiv är unikt.¹ Det är därför lätt för kyrkobesökare att tro att kyrkorna ser likadana ut idag som när de en gång byggdes. Det finns också starka minnen kopplade till kyrkobyggnaderna och en uppfattning om att så här har det alltid sett ut. Men kyrkobyggnaderna och kyrkogårdarna har naturligtvis förändrats, byggts om och byggts till genom århundradena.

Denna artikel önskar uppmärksamma den kunskap som de senaste årens arkeolo-

giska undersökningar vid de uppländska kyrkorna bidragit med. Mycket av det som hänt vid våra kyrkor går inte att se i dagens överputsade murverk men under mark finns spår som ger ny spännande kunskap om kyrkornas historia. Artikeln berör endast de arkeologiska insatser som Upplandsmuseet företagit utanför kyrkobyggnaden d.v.s. på kyrkogården (se faktaruta). Anledningen till detta är att en sammanfattning som inkluderar undersökningar inne i kyrkorummet skulle bli alltför omfattande. Vi vill här istället lyfta fram det faktum att även små, smala schakt på kyrkogården ger ny kunskap och information som kompletterar och ibland förändrar den äldre kunskapen om våra kyrkor.

Forskningshistorik i korthet

Redan under 1600-talet började de uppländska kyrkorna studeras och dokumenteras som ett led i stormaktstidens växande intresse för landets forntid och historia. År 1635 och tre år framåt dokumenterade Jonas Rhezelius kyrkor och andra monument i norra Uppland (fig. 1). Arbetet fortsatte under riksantikvarie Johan Hadorphs inventeringsresor i landskapet under 1676-85. En av de unga tecknarna som var med på Hadorphs resor var Johan Peringskiöld, som senare efterträdde Hadorphs som riksantikvarie. De uppländska kyrkorna tillhör ännu i modern tid de bäst dokumenterade i landet. Det omfattande projektet *Sveriges kyrkor* påbörjades just i Uppland 1912. Hitills har sammanlagt 131 sockenkyrkor, 12 kapell, tre slottskyrkor samt en domkyrka i landskapet beskrivits i serien.² Av stor betydelse för landskapets kyrkor är även det s.k. Sockenkyrkoprojektet³ samt ett flertal studier och avhandlingar.⁴

Forskningen kring kyrkorna har främst bedrivits av arkitekturhistoriker, konstvetare, kulturgeografer och religionsvetare där kyrkornas etablering, orsaksammanhang, lokalisering, utformning och användning studerats. Enskilda kyrkors byggnadshistoria har kartlagts och interiörens grunddrag och centrala inventarier har studerats. Över ett hundra års forskning har alltså givit en bred materiell bas och därför är det lätt att anta att kyrkorna är ett i det närmaste färdigutfors-

kat område där vi redan vet allt. Relativt lite av forskningen har dock behandlat kyrkogårdarna och andra delar av kyrkomiljön såsom klockstaplar, bogårdsmurar, stigluckor, tiondebodar och gillestugor. Under samma tid som kunskapsupbyggnaden om kyrkorna dramatiskt ökat har de arkeologiska insatserna i och kring kyrkorna varit fåtaliga. I samband med markingrepp vid kyrkorna har i bästa fall en byggnadsantikvarie eller arkeolog kontaktats, men oftast inte. I vissa fall finns skisser och knapphändiga beskrivningar över vad som påträffats under mark, men vanligen finns inget nedskrivet om påträffade murar eller gravar i samband med golvrenoveringar, om- och tillbyggnader. Anledningen till att arkeologer inte systematiskt arbetat vid kyrkorna är att kyrkomiljöerna inte uppfyller kulturmiljölagen vilken anger att ett objekt måste vara varaktigt övergivet för att betraktas som fornlämning.⁵ Detta är helt riktigt, då våra kyrkor och kyrkogårdar inte är övergivna utan brukas och vårdas dagligen. Men för kulturmiljövården är markingreppen och golvrenoveringarna naturligtvis ett problem där värdefull information lätt går förlorad för all framtid. För att säkerställa tillvaratagandet av arkeologiska data har därför många länsstyrelser valt att betrakta vissa delar av kyrkomiljön som varaktigt övergivna, såsom exempelvis bruket att begrava i kyrkan eller murar under mark. Beträktningsättet har därmed möjliggjort arkeologiska insatser i och kring kyr-

Fig. 2. Schaktning för ringledare för åskskydd vid Skogstibble kyrka. Foto Anna Ölund, Upplandsmuseet.

korna utan att fornlämningsklassificera hela kyrkomiljön.

Smala schakt vid många kyrkor

Upplandsmuseets arkeologer har de senaste åren arbetat vid 44 kyrkomiljöer (se faktaruta). Insatserna har främst gjorts vid kyrkor tillhörande Enköpings pastorat och vid kyrkor väster om Uppsala. Markingreppen har gjorts för att åtgärda både invändiga

och utvändiga problem eller brister. Det har handlat om fukt- och mögelproblematik som avhjälpes genom installation av ny ventilation och bergvärme samt nya ledningar för dagvatten. I de flesta fall har de arkeologiska insatserna gjorts i samband med komplettering av kyrkornas åskskydd, där en ringledare grävs ned runt kyrkobyggnaden, vilket varit en nödvändig skyddsåtgärd (fig. 2). Som alltid vid arkeologiska under-

sökningar, oavsett storlek och omfattning, föregås de av ett beslut enligt Kulturmiljölagen från länsstyrelsen. Trots att markingreppen ofta har varit små har de arkeologiska kunskapsvinningarna varit stora. I de smala (ca 0,5 m) och vanligen grunda schakten har vid flera av länets kyrkor hittats äldre lämningar som givit en inblick i kyrkornas byggnadshistoria. En del av byggnadshistorien är känd från historiska källor, avbildningar och konstvetenskapliga studier, men de arkeologiska resultaten har även kunnat visa på tidigare okända delar.

De arkeologiska resultaten

Upplandsmuseets arkeologer har vid flera kyrkor hittat äldre grundmurar till numera rivna byggnadsdelar som vapenhus, sakristior och västtorn. Oftast finns dessa byggnadsdelar omnämnda i historiska källor eller kan ses på äldre avbildningar, men i vissa fall har vi hittat spår efter byggnadsdelar som tidigare varit helt okända. Vid Litslena kyrka påträffades intill vapenhuset en grundmur till ett äldre, tidigare okänt, vapenhus i det smala åskledningsschaktet.⁶ Vid Lena kyrka upptäcktes en gravkammare, murad tegel inuti det nu rivna vapenhuset (fig. 3).⁷ Spår efter en eventuell äldre kyrkobyggnad påträffades vid Ärentuna kyrka intill fasaden på nuvarande kyrkobyggnad.⁸

Även vid Alunda kyrka har spännande resultat framkommit i samband med flera arkeologiska övervakningar.⁹ Här har vi fått

Fig. 3. Smalt schakt för ringledare på södra sidan av Lena kyrka. I schaktet påträffades murarna till det nu rivna vapenhuset och inne i vapenhuset en gravkammare av murad tegel. Foto Bent Syse, Upplandsmuseet.

fram rester efter både ett sydligt och ett nordligt vapenhus. Nordliga vapenhus är ovanliga och förekommer endast på kyrkor som är knutna till domkapitlet. Det har i äldre kyrkohistorisk forskning antagits att ett nordligt vapenhus har funnits vid Alunda kyrka. Genom de arkeologiska insatserna kan vi verifiera antagandet och dessutom få information om vapenhusens

Fig. 4. Det medeltida golvet i Alunda kyrkas norra vapenhus som framkom i schakt för nya VA-ledningar. Observera ristningen i fasaden höger om fönstret som markerar nordportalen. Foto Anna Ölund, Upplandsmuseet.

storlek, karaktär, golvläggning m.m. (fig. 4). Ibland ligger dock inte rivna medeltida byggnadsdelar på den plats där de antagits ligga, vilket var fallet när det gällde vapenhusets placering vid Nora kyrka i Tärsjö. Vapenhusets placering gör att den antagna storleken för den medeltida kyrkan bör ifrågasättas och den arkeologiska undersökningen har här givit underlag för en ny tolkning av kyrkans byggnadshistoria.¹⁰ Vid Ramsta kyrka påträffades grunden till den medeltida kyrkans västtorn.¹¹ Att kyrkan haft ett västtorn är känt från avbildningar, men tornets planstorlek och placering tillför ny kunskap.

Även kyrkogårdarnas struktur har sett olika ut genom historien. På kyrkogårdarna har det i flera fall funnits mindre, fristående, byggnader så som benhus och gravhus. De bogårdsmurar som omgärdar kyrkogårdarna har även förändrats. Vid de arkeologiska undersökningarna får vi en chans att även fånga dessa bitar av kyrkomiljön, delar som inte behandlats lika utförligt inom andra ämnesdiscipliner. Vid Teda kyrka hittades resterna av en äldre bogårdsmur som anslutit mot kyrkans korgavel i öster.¹² Vid samma kyrka påträffades även grundmurarna till ett gravhus uppfört för ryttmästare Johan Skalm af Karelen (död 1669).

Fig. 5. Johan Hadorphs avbildning av Teda kyrka från 1681 där Johan Skalm af Karelsens gravhus ses som en tillbyggnad av trä på kyrkans södra sida. Ur Vennberg 1917.

Gravhuset revs omkring 1827, men utseendet är känt genom Hadorphs avbildning från 1681 (fig. 5).¹³

Det absolut vanligaste vi påträffar är raseringsmaterial så som tegelstenar, kalkbruk och planglas som härrör från restaureringar och ombyggnationer. De flesta av länets medeltida kyrkor har haft kalkmålade väggar och valv, men många har antingen kalkats över eller gått förlorade vid ombyggnationer. I raseringsmaterialet finns därför i vissa fall bemålade kalkputsfragment som tidigare prytt kyrkorummets tegelvalv. Ett av flera exempel på detta är kalkputsfrag-

menten som påträffades vid Ramsta kyrka utanför Uppsala (fig. 6).¹⁴ Efter en genomgång av fragmenten kunde det konstateras att målningarna utförts av Albertus Pictors verkstad. Detta hade tidigare antagits genom äldre beskrivningar och äldre fynd av putsfragment.¹⁵ Fyndet av en stor mängd putsfragment innebär att vi nu med större säkerhet vet vem som målat den medeltida kyrkan i Ramsta och Uppland har fått ytterligare en kyrka med målningar av Albertus Pictor. Bemålade kalkputsfragment har även hittats vid Svinnegarns kyrka intill grundmuren till kyrkans äldre vapenhus.¹⁶

Fig. 6. Ett urval av bemålade kalkputsfragment vilka påträffades i schaktet vid Ramsta kyrka. Fragmenten är från den nu rivna medeltida kyrkans väggmålningar som sannolikt utförts av Albertus Pictors verkstad i slutet av 1400-talet. Foto Bengt Backlund, Upplandsmuseet.

Analyser av dessa har visat att de sannolikt är utförda under 1400-talets första hälft, möjligen av Mälardalsskolan. De tillsynes små anspråkslösa bitarna puts med färg på bär på en stor mängd information som varit möjlig att få fram trots smala schakt runt kyrkobyggnaderna.

Det mest uppmärksammade fyndet är den runsten, U 874, som hittades vid Hagby kyrka i oktober 2016.¹⁷ I det smala schaktet som grävdes för en ny ringledare framkom på kyrkans södra sida en flat sten med tydliga runristningar (fig. 7). Då schaktet utökats för att avgränsa stenen kunde det

konstateras att en näst intill hel runsten låg endast 40 cm under dagens grusgång. Stenen dokumenterades under 1600-talet då den låg i ingången till kyrkans vapenhus, men skriftliga källor från 1800-talet omnämner den som försvunnen i samband med rivningen av den medeltida kyrkan. Nu kunde vi konstatera att den låg kvar på samma plats där den lades under 1400-talet när vapenhuset uppfördes. Runstenen är ristad i mitten av 1000-talet av en känd runristare vid namn Fot. Stenens runslinga bär inskriptionen: ”Jarl och ... stenen efter Gerfast, sin fader”. Runslingan börjar och

Fig. 7. Del av runsten U 874 som påträffades i det smala schaktet vid Hagby kyrka hösten 2016.
Foto Emelie Sunding, Upplandsmuseet.

avslutas med ett djurhuvud och svans. På runstenens övre del finns en fågelristning (fig. 8).

De viktiga resultat som nu framkommit hade inte kunnat nås på något annat sätt än genom arkeologisk närvaro vid markingreppen. Då de lämningar vi dokumenterar hör till numera rivna byggnadsdelar finns det inget annat sätt att ta reda på hur exempelvis golvet i Alunda kyrkas nordliga va-

penhus sett ut eller vilka typer av kalkmålningar som en gång prydde Ramsta kyrkas tegelvalv. En kunskap som en gång gått förlorad har genom arkeologin nu åter vunnits.

Kyrkoarkeologin och framtiden

I slutet av 2016 publicerade Riksantikvarieämbetet (RAÄ) en rapport med resultaten från en utvärdering av länsstyrelsernas hantering av markingrepp i kyrkomiljöer.¹⁸

Fig. 8. Runsten U 874 som påträffades hösten 2016. Runstenen som är från mitten av 1000-talet står nu uppställd nära fyndplatsen vid Hagby kyrka i Uppland. Foto Bengt Backlund, Upplandsmuseet.

Här utmärkte sig Uppsala län med flest genomförda arkeologiska insatser. Orsaken till att Uppsala län toppar statistiken är den komplettering av åkskydd som gjorts vid kyrkorna i länet, ett arbete som påbörjades efter branden i Uppsala-Näs kyrka 2012. Rapporten visar på en avsevärd skillnad i hur länsstyrelserna i landet tillämpade Kul-

turmiljölagen vid markingrepp i och intill kyrkor. Rapporten presenterar även RAA:s rekommendationer ”för att åstadkomma en mer enad, tydlig och rättssäker handläggning av ärenden rörande markingrepp i kyrkomiljöer”.¹⁹ Länsstyrelserna rekommenderas nu, att om det finns indikationer på äldre strukturer, låta markingrepp utanför själva kyrkobyggnaden föregås av en arkeologisk utredning. Anledningen till att arkeologiska utredningar mycket sällan tillämpas i kyrkomiljöer är att markingreppet i fråga måste beröra ett större markområde för att länsstyrelsen skall kunna fatta beslut. I de fall ingreppen endast berör ett mindre markområde, så som vid kyrkorna, rekommenderar RAA vidare att länsstyrelserna själva, på egen bekostnad, skall låta ta fram ett kunskapsunderlag som motsvarar en arkeologisk utredning.

De nya rekommendationerna från RAA kommer med stor sannolikhet innebära färre arkeologiska insatser i samband med markingrepp intill kyrkorna. Rekommendationerna kommer att få påtagligt negativa konsekvenser för den arkeologiska kunskapsuppbyggnaden. De arkeologiska utredningar som RAA rekommenderar kommer i princip aldrig att vara möjliga att tillämpa då markingreppen vid kyrkorna vanligen är av mindre karaktär. Eventuella arkeologiska insatser blir då helt beroende av om länsstyrelserna har tid och resurser för att ta fram kunskapsunderlag likvärdiga

med en arkeologisk utredning. Risken är stor att många kyrkoärenden släpps och att stora delar av den arkeologiska kunskapen vid de kyrkliga kulturmiljöerna går förlorad. Det kommer alltså inte längre att hittas några fler okända vapenhus och västtorn. De medeltida kalkmålningensfragmenten kommer att grävas bort utan omhändertagande och de äldre medeltida kyrkobyggnaderna (under dagens kyrkor) kommer inte

att dokumenteras och tillföras framtidens kyrkoforskning. Den variation i kyrkornas byggnadsskeden som arkeologin kunnat påvisa uteblir från kunskapsuppbyggnaden. Kyrkorna och kyrkomiljöerna riskerar att återigen endast utforskas ovan mark genom konstvetenskapliga studier istället för genom ett tvärvetenskapligt förhållningssätt med arkeologin som en naturlig del i kunskapsuppbyggnaden.

Vid följande kyrkor i Uppsala län har arkeologiska insatser företagits av Upplandsmuseet de senaste åren.

1. Alsike kyrka	23. Mariakyrkan, Sigtuna
2. Alunda kyrka	24. Nora kyrka
3. Balingsta kyrka	25. Ramsta kyrka
4. Bladåker kyrka	26. Rimbo kyrka (utanför muren)
5. Boglösa kyrka	27. Roslagsbro kyrka
6. Breds kyrka	28. Skogstibble kyrka
7. Bälinge kyrka (invändigt)	29. Skuttunge kyrka (invändigt)
8. Dalby kyrka	30. Skäfthammars kyrka
9. Danmarks kyrka	31. Sparsätra kyrka
10. Enåker kyrka	32. Svinnegarns kyrka
11. Gamla Uppsala kyrka	33. Teda kyrka
12. Hacksta kyrka	34. Torsvi kyrka
13. Hagby kyrka	35. Uppsala domkyrka
14. Helga Trefaldighets kyrka, Uppsala	36. Uppsala Näs kyrka
15. Husby-Sjutolfts kyrka	37. Veckholms kyrka
16. Järlåsa kyrka	38. Villberga kyrka
17. Kungs-Husby kyrka	39. Vårfrukyrkan, Enköping
18. Lena kyrka	40. Vänge kyrka
19. Lillkyrka kyrka	41. Åkerby kyrka
20. Litslena kyrka	42. Ålands kyrka
21. Läby kyrka	43. Ärentuna kyrka
22. Löt kyrka	44. Övergrans kyrka

Rapporter från kyrkundersökningarna finns att hämta på Upplandsmuseets hemsida eller på Riksantikvarieämbetets portal Samla.

Noter

- 1 Sjöström & Sporrang 2004.
- 2 112 kyrkor i Uppsala län och 19 i Stockholmsdelen av Uppland. En av dessa är niobandsverket om Uppsala domkyrka. Samtliga band finns digitaliserade i Riksantikvarieämbetets öppna arkiv samla.raa.se.
- 3 Med Sockenkyrkoprojektet avses *Forskningsprojektet Sockenkyrkorna. Kulturarv och bebyggelsehistoria* som drevs 1996–2001 vid Riksantikvarieämbetet (Sjöström & Sporrang 2004).
- 4 Bonnier 1987.
- 5 KML Kulturmiljölagen (1998:980), kapitel 2, §1.
- 6 Sunding 2016a.
- 7 Syse 2015.
- 8 Ölund 2013a.
- 9 Qviström 2010; Ölund 2013b; Ölund 2017.
- 10 Ölund 2014.
- 11 Sunding 2017a.
- 12 Sunding 2016b.
- 13 Rosell 1966, s. 160 f.
- 14 Sunding 2017a.
- 15 Andersson 1953, s. 72 f.
- 16 Sunding 2017b.
- 17 Sunding 2017c.
- 18 Riksantikvarieämbetet 2016.
- 19 Riksantikvarieämbetet 2016, s. 5.

Källor och litteratur

- Andersson, Aron: *Ramsta kyrka* (Upplands kyrkor 60). Uppsala 1953.
- Bonnier, Ann Catherine: *Kyrkorna berättar. Upplands Kyrkor 1250–1350* (Upplands fornminnesförenings tidskrift 51). Uppsala 1987.
- Qviström, Linda: Alunda kyrka. Grundmurar efter medeltida vapenhus och korsarm (Upplandsmuseet rapport 2010:33). Uppsala 2010.
- Riksantikvarieämbetet. Fornlämningar i kyrkomiljöer. Överseende av länsstyrelsens hantering av markingrepp enligt 2 och 4 kap. kulturmiljölagen (Rapport från Riksantikvarieämbetet). Stockholm 2016.
- Rosell, Ingrid: *Svinnegarns, Enköpings-Näs och Teda kyrkor* (Sveriges Kyrkor 111). Stockholm 1966.
- Sjöström Ingrid & Sporrang, Ulf: *Uppland. Landskapets kyrkor* (Riksantikvarieämbetet. Forskningsprojektet Sockenkyrkorna. Kulturarv och bebyggelsehistoria). Stockholm 2004.
- Stenberg, Ragnar: *Skäifhammars kyrka* (Upplands kyrkor 36). Uppsala 1951.
- Sunding, Emelie: Arkeologi vid Litslena kyrka och klockstapel. Arkeologisk schaktningsövervakning (Upplandsmuseets rapporter 2016:18). Uppsala 2016a.
- Sunding, Emelie: Arkeologi vid Teda kyrka. Arkeologisk schaktningsövervakning. Upplandsmuseets rapporter 2016:22. Uppsala 2016b.
- Sunding, Emelie: Arkeologi vid Ramsta kyrka. Arkeologisk schaktningsövervakning (Upplandsmuseets rapporter 2017:14). Uppsala 2017a.
- Sunding, Emelie: Arkeologi vid Svinnegarns

- kyrka. Arkeologisk schaktningsövervakning (Upplandsmuseets rapporter 2017:12). Uppsala 2017b.
- Sunding, Emelie: Arkeologi vid Hagby kyrka. Arkeologi vid Hagby kyrka. Medeltida murar och en återfunnen runsten (Upplandsmuseets rapporter 2017:09). Uppsala 2017c.
- Syse, Bent: Arkeologi vid Lena kyrka. Arkeologisk schaktningsövervakning (Upplandsmuseets rapporter 2015:09). Uppsala 2015.
- Vennberg, Erik: *Johan Hadorphs resor. Afritningar af kyrkor och kyrkoväpen i Upland 1676–1685*. Stockholm 1917.
- Ölund, Anna: Arkeologi vid Ärentuna kyrka. Spår efter en äldre kyrkobyggnad? Arkeologisk schaktningsövervakning (Upplandsmuseets rapporter 2013:13). Uppsala 2013a.
- Ölund, Anna: Arkeologi vid Alunda kyrka. Spår efter medeltida vapenhus och bogårdsmur. Arkeologisk schaktningsövervakning (Upplandsmuseets rapporter 2013:15). Uppsala 2013b.
- Ölund, Anna: Arkeologi vid Nora kyrka i Uppland. Arkeologisk schaktningsövervakning (Upplandsmuseets rapporter 2014:15). Uppsala 2014.
- Ölund, Anna: Alunda kyrka – tegelgolv och nordligt vapenhus. Arkeologisk schaktningsövervakning (Upplandsmuseets rapporter 2017:04). Uppsala 2017.

Emelie Sunding är medeltidsarkeolog vid Upplandsmuseets arkeologiska avdelning.

Anna Ölund är arkeolog och chef för Upplandsmuseets arkeologiska avdelning.